

СТАТИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР У ДЗЕРКАЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Застосування масових репресій як засобу політичної боротьби з противниками влади Рад і опозиційно налаштованих громадян було однією з важливих умов становлення і функціонування радянського тоталітарного режиму. Особлива роль у здійсненні політичних репресій, що набули в УРСР характеру довгострокової державної політики, відводилась органам безпеки: НК - ДПУ - НКВС - КДБ. Перші кроки у створенні відповідних органів, зорієнтованих на придушення опозиційних сил в республіці було покладено заснуванням 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) на чолі з М. Лацисом та створення мережі місцевих надзвичайних комісій (НК). Відповідно з постановами уряду України їм надавалося право здійснювати обшуки, арешти, вилучення, облави, вести слідство щодо приватних, посадових осіб та організацій, які підозрювались в контрреволюційній діяльності, виносити присуди в цих справах, ув'язнювати в концтабори, застосовувати вищу міру покарання активним антирадянським елементам. Паралельно з НК існували інші каральні органи радянської влади з практично необмеженими повноваженнями: революційні та надзвичайні трибунали, штаби, комітети. Першими, хто відчув на собі насадження більшовицької державності в Україні і відкрив перелік жертв "червоного терору", були жителі Києва. Уособленням тріумфальної ходи нової влади для киян став не хто інший як начальник штабу радянських військ Михайло Муравйов, котрий з'явившись 26 січня 1918 р. у столиці України, із завзяттям почав наводити "революційний порядок", боротися з проявами українства. Перші тижні його перебування в Києві коштували життя щонайменше 2 тисячам осіб¹. Пора беззаконня продовжилася в період, що тривав з лютого по серпень 1919 року. За підрахунками "Особливої комісії по розслідуванню злочинів більшовиків при головнокомандувачі збройними силами на півдні Росії", що розпочала свою роботу відразу після окупації Києва денікінцями, кількість загиблих у "київських надзвичайках" становила 1000 чоловік.² Запровадження радянської влади шляхом оголошення "червоного терору" викликали негативну реакцію з боку населення і стали однією з причин політичної поразки більшовиків і їх відступу з України у серпні 1919 року.

Допущені помилки в діяльності карально-репресивної системи в попередній період будуть враховані більшовиками під час їх повернення в Україну наприкінці 1919- початку 1920-х років. В наказі від 8 січня 1921 року голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинський

рекомендував підлеглим йому структурам відмовитись від непопулярних серед населення заходів і націлював місцеві надзвичайні комісії застосовувати масові арешти і репресії тільки у разі відкритих повстань та боротьби з бандитизмом. Перехід від "надзвичайщини", методів "воєнного комунізму" в Україні до реалізації нової економічної політики характеризувався різким зменшенням масштабів репресій, припиненням "червоного терору", відмовою від широкої практики застосування вищої міри покарання, Проте реорганізація органів ВУНК у Державне політичне управління (ДПУ), що відбулося в березні 1922, аж ніяк не торкнулася суті карально-репресивної політики радянської влади.

Впродовж 1920-х на перше місце в діяльності каральних органів поряд із збройним придушенням відкритих виступів проти радянської влади, висувається боротьба з залишками політичної опозиції (меншовіками, есерами, троцькістами), представниками т. зв. "церковної контрреволюції", організація оперативно-чекістських заходів по виявленню класових ворогів у різних галузях народного господарства ("Шахтинська справа", "Промпартії процес" та ін), виселення з України опозиційно настроєної інтелігенції. Обвинувачення, висунуті щодо представників "ворожих класів", "залишків старих контрреволюційних партій", "шкідників", "переродженців і дворушників" кваліфікувалися в основному статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8, 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР (1927), змістом яких були: антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, контрреволюційна диверсійна робота. Особливістю політичних репресій кінця 1920-х в Україні стало проведення показових судових процесів, таких як "Спілка української молоді", "Спілка визволення України", "Комітет визволення України" та ін. Загалом в Україні протягом 1920-х років за різноманітні контрреволюційні злочини до кримінальної відповідальності було притягнуто 62579 громадян, з них до вищої міри покарання засуджено 18089 осіб.³

Подальше розгортання масових репресій в Україні пов'язане з оголошенням в 1929 р. Й. Сталіним роком "великого перелому" - авантюрної політики комуністичного штурму в усіх сферах життя. Починаючи з кінця 1920-х в Україні сталінським керівництвом було ініційовано три хвилі масових репресій. Перша - 1929-1931 рр. - примусова колективізація, розкуркулення, депортації, ліквідація Української автокефальної православної церкви, процес "Спілки визволення України". Друга - 1932-1934 -

масовий голод, черговий наступ на український Чернігівська націоналізм т. зв. постишевський погром, 1350; кировська хвиля терору; третя - 1936-1938рр. - і час "Великого терору". Молдавська	Дніпропетровська - 6100 і 2600; 4200 і 1400; Кам'янець-Подільська-2850і Житомирська -2800 і 1300; Полтавська - 2500 1000; Миколаївська -2300 і 900;
Пошук "ворогів існуючого ладу" посилюється область, з проведенням хлібозаготівельної кризи 1927-1928 Черкаської, та суцільної колективізації селянських господарств. Соціалістичні перетворення на селі за супроводжувалися покараннями за саботаж Всього хлібозаготівель, самочинне підвищення цін, під відмову сплачувати податки, кампаніями по І. "ліквідації куркульства як класу", що на практиці було означало фізичне знищення, виселення у північні райони СРСР заможних селян, позбавлення їх виборчих прав(всього поза межі України в період боротьби суцільної колективізації до Сибіру, Середньої Азії, злочинами Півночі було депортовано понад 1 млн. чоловік). терористичної Силове придушення вищим компартійно-Україні державним керівництвом та відповідними карально-репресивними органами будь-якої до політичної та духовної опозиції в Україні в 1929-фашисти", 1934 роках характеризувалося такими статистично-України", ними даними: за політичними мотивами за гра-репресовано тами опинилось 131202 громадяни, до 3975 з них директи-була застосована вища міра соціального захисту. ⁴ ході	АРСР - 2400 і 1000.Київ та Київська куди входила територія нинішньої частково Житомирської і Чернігівської в 1937-1938 втратила 6500 осіб, розстріляних так звану контрреволюційну діяльність. ⁵ в ході проведення "чекістської операції" керівництвом наркома внутрішніх справ УРСР Леплевського в 1937 - на початку 1938 р заарештовано 111675 громадян, Одночасно здійснювалися репресії щодо інших категорій громадян. Під приводом з польською контрреволюцією, "фашистсько-повстанської і діяльності польської розвідки в СРСР" в засуджено близько 50 тисяч поляків. В реалізації "німецької операції", за причетність вигаданих організацій "Німці-Тевтонці", "Національний союз німців "Національний фашистський центр" понад 25 тис. німців. У відповідності з вами НКВС станом на 30 грудня 1937 року в "латиської операції" було ліквідовано шпигунсько-диверсійні резидентури, 14 лістичних організацій. Агентами розвідки виявилися відомі в республіці ніки, політемігранти, інженерно-працівники. Тисячі громадян було в 1937-1938 роках за приналежність до різноманітних іноземних розвідок:
Одним з перших кроків до розгортання 72 широкомасштабного терору в країні в середині націона-1930-х стало прийняття постанови ЦВК СРСР латиської "Про порядок ведення справ про підготовку і воєначаль-здійснення терористичних актів", (грудень 1934). технічні У відповідності до неї було суттєво спрощена заарештовано процедура підготовки і проходження кри-інших мінальних справ про терористичні організації й	

румунської-акти терору (до 10 днів). З моменту створення болгарської-НКВС (липень 1934) розпочалось формування неконституційних органів позасудових репресій 492.

у вигляді "особливої наради"(листопад 1934), ЦК Воєнної колегії при НКВС СРСР, "трійок" (1935), КПУ "двійок"(1938), яким надавались широкі права в голові адміністративному порядку застосувати такі міри членів покарання як заслання, виселення, ув'язнення репресовано до таборів терміном до 5 років, виселення, у т. ч. 5 за межі країни.

Репресії переросли в масові в 1937 році після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б), на призначений якому Й. Сталін зажадав "покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів" в СРСР. На базі ухваленого у липні 1937 рішення Успенського ЦК ВКП(б) було розроблено оперативний наказ по по НКВС СРСР за № 00147, за яким підлягали "правотроцькістського викриттю і репресуванню понад 63 тис. куркулів КПУ та кримінальних злочинців (26150 чол. по 1-й категорії (розстріл), 37800 чол. - по 2-й (терміні ув'язнення в тюрмі або в таборах). Втрати по відрепортувати областям України в результаті проведеної органами НКВС "операції", обумовленої наказом куркульсько-наркома внутрішніх справ СРСР, являли жахливу картину масових узаконених розправ над людьми. Зокрема, після блискавичного удару чекістів Крім Харківська область не дорахувалася 8300 своїх осіб І мешканців (з них 3100 були розстріляні); Одеська троцькістської І - 8200 і 3200; Сталінська (тепер Донецька) - 7600 головою І і 3100; Вінницька - 6800 і 2700; комісії

6593, грецької-5474. харбінської-844. 1413. естонської - 66, фінської - 36, іранської 507, чеської-309, японської - 206. інших - У 1937 була ліквідована майже вся верхівка КП(б)У і уряду УРСР (страчено організатора Е. Квірінга, заарештовано колишнього Раднаркому УРСР Х. Раковського). З 102 і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було 100, з 11 членів Політбюро загинуло 10, з кандидатів у члени політбюро - 4. На початку лютого 1938 року наркомом внутрішніх справ республіки був Олександр Успенський, чия діяльність нувала собою новий етап у проведенні масових репресій в Україні. Під орудою О. активізувалися заходи органів держбезпеки ліквідації українського центру" на чолі з колишнім секретарем ЦК С. Косіором, "меншовицького, бундівського та сіоністського підпілля". В найкоротші місцеві структури НКВС змогли у Київ про ліквідацію 11 обласних правотроцькістських організацій, 49 повстанських загонів. Усього у республіці заарештовані 2852 "кадрові учасники" (без низівки) право троцькістської організації. того, в застінки НКВС потрапило 1200 вигаданого керівного складу правопартизанської організації на чолі з Всеукраїнської партизанської

Ю. Войцехівським. В процесі ліквідації "меншовицького, бундівського та сіоністського підпілля" заарештовано 498 кадрових учасників меншовицьких організацій, 1279 учасників сіоністського підпілля, знешкоджено бундівські комітети у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці.

Масштабно проходила "чекістська" операція по розгрому "основних кадрів" військово-фашистської змови в Україні. Робота, проведена підручними О. Успенського в першій половині 1938 року, дозволила виявити "змовників" в її корпусах, 25 дивізіях, 21 бригаді та в 4-х укріп районах Київського та Харківського військових округів, заарештувати 2209 військовослужбовців. Не менш разючими були результати українських чекістів по виявленню та нейтралізації "широкого підпілля українського націоналістичного центру", що налічувало 24233 особи. Як довідуємося з архівних джерел маховик репресій не збавляв своїх обертів і в другій половині смертоносного 1938 року. Тільки з 19 вересня по 14 жовтня 1938 року трійки НКВС засудили 26476 чоловік, з них по-їй категорії - 22508, по 2-ї - 3968.

Всцухання інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Радааркому СРСР і ЦК ВКП(б) У від 17 листопада 1938 "Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства", згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювалися персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт.

З приєднанням до УРСР Східної Галичини, Волині та Буковини (1939-1940), сталінське керівництво серед своїх першочергових завдань в радянизації нових районів вбачало повну нейтралізацію явних і потенційних політичних опонентів. Репресивні заходи (звільнення з роботи, ув'язнення) кінця вересня-початку жовтня 1939 торкнулися провідних діячів українських, польських і єврейських політичних партій та організацій, представників польського державного і адміністративного апарату. Найпоширенішою формою цих заходів стали депортації населення до Сибіру, Казахстану, Комі АРСР (всього за 1939-1941 рр. виселено до 550 тис. мешканців регіону).⁶

Картину злочинів органів НКВС у другій половині 1930-х років доповнюють також статистичні дані, що зберігаються в Державному архіві СБУ. Факти свідчать, що протягом 1935-1940 років в розряд політв'язнів потрапило 332439 громадян республіки, з яких 161748 чол. було розстріляно.

Політичні репресії не припинялися і в роки Другої світової війни. Одночасно з нападом Німеччини на СРСР в Україні розпочалися арешти за наперед заготовленими списками "сумнівних" осіб (раніше репресованих за політичними мотивами) у районах, що могли стати ареною бойових дій. Одним з найтяжчих злочинів радянської влади на початку війни були розстріли громадян, які утримувались у тюрмах Західної України. Влітку 1941 у в'язницях Волинської,

Львівської, Дрогобицької, Станіславської (нині Івано-Франківської) областей було страчено близько 10 тисяч політв'язнів.⁸ На підставі постанови Державного Комітету Оборони СРСР від 12 травня 1944 органами НКВС здійснено заходи по "очищенню" Криму від "антирадянських елементів", в результаті яких до Узбекистану насильницьки переселено 188626 кримських татар.⁹ З 1944 по 1952 роки з території західних областей української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203.662 чол., в тому числі учасників ОУН і УПА, їх симпатиків та членів сімей - 182543, куркулів та членів їх родин - 12135.¹⁰ Відомо, що протягом 1941-1945 років органами НКВС за антирадянську діяльність було притягнуто до кримінальної відповідальності 251587 громадян республіки (з них 19824 - розстріляно).¹¹

Після завершення війни центральним об'єктом державного терору стали інтерновані гітлерівцями радянські громадяни. З 1 млн. 250 тис. українців, які повернулися з каторжних робіт у Німеччині, 360 тис. відправлено до таборів як "зрадники Батьківщини".

В кінці 1940 - на початку 1950-х вістря карально-репресивної системи в Україні спрямовується проти "прихильників" українського та єврейського "буржуазного націоналізму", носіїв антирадянських настроїв, кількість яких за переконанням співробітників НКВС впродовж 1946-1953 років склала 168.683 осіб, 2004 чол. з яких було страчено.¹²

Як зазначено в інформації голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка, надісланій М. Хрущову напередодні XX з'їзду КПРС, всього за політичними мотивами органами ДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ у 1920-1953 роках підлягало арешту 946.490 жителів України, з них 205.640 засуджено до розстрілу.¹³

Після смерті Й.Сталіна бажання модернізувати радянську тоталітарну систему, спонукало нове керівництво держави відмовитися від терористичних методів управління, масових політичних репресій, ідеологічного диктату. XX з'їзд КПРС і доповідь на ньому М. Хрущова, яка містила критику "культу особи Сталіна", поклали початок серйозним демократичним змінам в суспільно-політичному і духовному житті радянського суспільства. Проте, звинувачуючи Сталіна за створений ним режим політичного терору, М.Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму.

Процес десталінізації другої половини 1950-х - початку 1960-х років, хоча і викликав деякі позитивні зрушення у функціонуванні карально-репресивних органів (структурна і політична реорганізація правоохоронних структур, контроль за роботою МВС та КДБ, реабілітація жертв незаконних репресій сталінської доби), все ж супроводжувався переслідуваннями інакшодумців значно меншими за своїми масштабами і дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і ганебними.

Терор, як політика залякування та при- середині душення політичних опонентів насильницькими боротьби засобами, в цей період набуває контрольованих дисидентським та лібералізованих форм і застосовується більш слідчих селективно та індивідуалізовано. У розпал відтворити "хрущовської "відлиги" в Україні з новою силою простежити здійснюються репресії щодо колишніх учасників репресивної ОУН-УПА, учасників несанкціонованих владою характер страйків, мітингів, демонстрацій, розправи з р. - "непокірними", "незручними" та "негідними" р. - конфесіями - Українською греко-католицькою 48; церквою, євангельськими християнами-баптис- (1959- тами, адвентистами сьомого дня. злочини У відповідності з новими реаліями форму- (1970- валася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних політичної структур в здійсненні політичних репресій (Закон та СРСР від 25 грудня 1958 "Про кримінальну радянсь- відповідальність за державні злочини", запровад- правлячий ження в кримінальні кодекси союзних республік співтовариства статті - "антирадянська агітація та пропаганда" терористич- (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та звільнити рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, в'язнів, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду гурт- СРСР, підвідомчих їм республіканських органів). та На підставі згаданих нормативних та законо- як давчих актів лише за період з 1959 по 1986 рік в при- Україні було притягнуто до кримінальної системи, відповідальності 719 інакомислячих.	Крутий поворот до неосталінізму в 1960-х визначив нову "генеральну лінію з українським націоналізмом" та рухом в Україні. Статистика архівно- справ дає можливість не лише масштаби політичних репресій, а й певні етапи і закономірності карально- політики в той час. Найбільш масовий набули політичні репресії в таких роках: 1959 заарештовано 122 особи; 1960 р. - 48; 1961 48; 1962 р. - 115; 1963 р.-56; 1969 р. - 1973 р. - 43. Якщо за перше десятиріччя 1969 рр.) дії Закону СРСР про державні було репресовано 547 осіб, то наступні 16 1986 рр.) - 172 особи. В умовах поглиблення соціально- та економічної кризи в другій пол. 1980-х розгортання демократичних процесів в кому суспільстві в ході "перебудови" режим в СРСР під тиском світового просто змушений був відмовитися від них методів боротьби з інакодумством, з тюрем та заслання політичних дозволити існування "неформальних" груп, ків, організацій різноманітних політичних релігійних напрямків. Припинення терору форми державного правління, актів насилля вело до краху радянської тоталітарної

Примітки

1. Тимченко Я. Перша українсько-більшо- вицька війна Егрудень 1917 - березень 1918). - К. - Львів, 1996. - С 336.	7. ДА СБУ. - Спр. 312. - Арк. 100. 8. Політичний терор... - С.589. 9. ЦДАГО України . - Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.

-
2. Киевская жизнь. - 1919. - 15(28) октября. Арк. 12 - 15.
- j 3. Державний архів Служби безпеки України. - 10. Там само. - Спр. 4749. - Арк. 9.
Спр.312. - Арк. 100 11. ДА СБУ. - Спр. 312. - Арк.100.
4. Там само. 12. Там само.
5. Там само. - спр. 518. - Арк.290. 13. Там само.
- I 6. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ -
- I ХХ ст.. Історичні нариси. - К., 2002. - С.585